

O TEMA DA AVARICIA XUDEA NO PROGRAMA ICONOGRÁFICO DE SAN SALVADOR DE FERREIRA DE PANTÓN

Por: Teresa Moure Pena

A cabeceira románica do templo medieval do antigo mosteiro de San Salvador de Ferreira de Pantón (Lugo) presenta un programa iconográfico verdadeiramente interesante, pero pesia elo, o seu papel no panorama escultórico medieval galego foi moi pouco valorado ata o día de hoxe¹. O repertorio figurativo e ornamental deste programa tense que vencellar á incipiente escultura do Camiño de Peregrinación -Compostela, León, Loarre, Saint-Sever-, e a posíbeis fontes miniadas.

Xa a simple vista, podemos constatar que o programa escultórico despregado nas marxes da cabeceira ferreirense segue as constantes iconográficas da maior parte dos templos románicos galegos para estes contextos arquitectónicos; é dicir: que a zona marxinal convértese nunha área privilexiada para o despregue da iconografía de tipo profano², unha área onde as referencias a temas ou motivos de carácter sagrado van ser mínimas. A imaxinería que habita os canzorros e os capiteis mostrará a elección dun contido temático que innova a respecto dos temas máis correntes no repertorio iconográfico habitual galego do século XII; o repertorio marxinal ofrece claras connotacións exhortativas, e nel adquire unha especial significación a presenza de imaxes representativas dos vicios -a luxuria, a avaricia...- e das encarnacións de potencias demoníacas, configurando con todo elo un discurso á maneira de *exemplum* moralizador.

Nun dos capiteis máis sobresaíntes deste discurso da ábsida de Ferreira de Pantón ilústrase con éxito a elección dunha iconografía na que podemos recoñecer a recriminación do vicio do avaro. A Igrexa dos séculos

XI e XII atacaba dun xeito moi especial o pecado da avaricia coma un dos males en expansión a causa do renacemento da economía de mercado e, con el, dun grupo social especialmente interesado na súa promoción e cun novo horizonte económico tan afastado da economía de subsistencia feudal coma próximo ao principio de beneficio individual. Pese a ser para a sociedade da época un dos pecados máis coñecidos xunto coa súa compañeira a luxuria -e que por certo viñeron a suplantaren dun xeito gradual á soberbia, o pecado feudal por excelencia-, e anque é bastante fácil de recoñecer a súa condena en moitos escenarios románicos, ten unha escasa representación no panorama

Fig. 1 - Capitel co tema da avaricia. S. Salvador de Ferreira de Pantón (Lugo)

románico galego, no que so contamos como exemplo o episodio da condena do avaro que ilustra un dos capiteis do cruceiro da catedral compostelá³.

¹ Véxase sobre o tema: Yzquierdo Perrín, R., "La iglesia del monasterio cisterciense de Ferreira de Pantón", en: *Actas. Congreso Internacional sobre San Bernardo e o Císter en Galicia e Portugal*, II, Ourense, 1992; Enríquez Rodríguez, M.F., "A escultura medieval na igrexa do mosteiro cisterciense do Divino Salvador de Ferreira de Pantón (Lugo)", *Monasticum*, 1999, pp. 189-121.

² Este fenómeno foi estudiado polo miúdo no caso do Románico galego por Marilejo Álvarez, S., "Marcolfo, el espinario, Priapo: Un testimonio iconográfico gallego", *Primera Reunión Gallega de Estudios Clásicos*, Santiago de Compostela, 1981, pp. 313-355, esp. pp. 344-345, nota 33.

³ Para a iconografía do avaro véxase Marín-Bagnaudez, J., "Les représentations romanes de l'avare. Etude iconographique", *Revue d'histoire de la spiritualité*, L, 1974, pp. 394-432. Para o capitel compostelano, Chamoso Lamas, M., *Galice Romane, Zodiaque*, 1973, láms. 44-50; Durliat, M., *La Sculpture Romane De la Route de Saint-Jacques. De Conques à Compostelle*, Comité D'études sur L'Histoire et L'art de la Gascogne, Mont-de-Marsan, 1990, p. 316, lám. 321; Yzquierdo Perrín, R., *Galicia Arte. Arte Medieval I*, vol. X, Ed. Hércules, A Coruña, 1993, p. 208; Yarza Luaces, J., "Artes figurativas románicas en Galicia antes de 1150", en: *Románico en Galicia y Portugal*, Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña, 2001, pp. 56-87, esp. 63.

No capitel da cabeceira ferreirense, a crítica do vicio da avaricia esténdese ao que parece ser unha alusión xenérica á avaricia do pobo xudeu, representado neste caso pola imaxe do avaro coa bolsa colgada do pescozo ante unha cabra de boas dimensións (Figs.1 e 2). Como é ben sabido, no mundo medieval o avaro era identificado co xudeu, e é por iso polo que case sempre se lle representa cunha bolsa colgando na que estarían

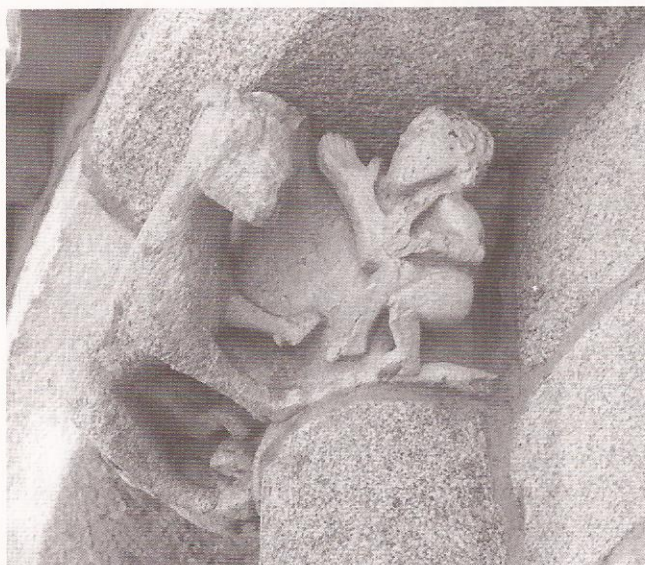

Fig. 2 - Outra vista do mesmo capitel

contidas as moedas⁴. Por outro lado, a asociación da figura do macho cabrún coa relixión hebraica é un tópico recollido dende os primeiros tempos do cristianismo. Os textos veterotestamentarios, esa fonte tan importante do simbolismo, xa contemplaban unha moralización do animal en relación directa cos xudeus: é o chibo expiatorio do Levítico (Lev. 16. 20,23)⁵, que cargado cos pecados dos fillos de Israel se abandona no deserto á sorte de Azazel⁶. A mesma metáfora animal

evócase no Libro do Profeta Amos para explicar o comportamento humano daqueles que, por ignorar as palabras de Yahvé, vense atrapados no pecado e no mundo da sinrazón ata acabar converténdose en cabras que tratan de pastar no deserto. Esta tradición será recollida polo *Physiologus*, e a ela non serán alleos algúns *Bestiarios* medievais. En efecto, o episodio será incluído por Pierre de Beauvais no seu *Bestiario*; o mesmo pasou noutros *Bestiarios* ingleses de finais do século XII⁷, onde a escena de Amos predicando diante das cabras serviu para ilustraren un dos capítulos do Morgan (Pierpont Morgan Library MS M.81. fol.68)⁸(Fig.3).

Fig. 3 - O Profeta Amos predicando ás cabras (Pierpont Morgan Library)

Dende momentos temperás do século XII, o macho cabrío converterase en ocasións nun atributo identificador da alegoría da *Sinagoga*. Así é identificada por Moralejo a muller semiespida que porta nos seus

⁴Sobre a iconografía do xudeu pode verse Blumenkranz, B., *Le juif médiéval au miroir de l'art chrétien*, Études Augustiniennes, París, 1966.

⁵"Aaron imporá as súas dúas mans sobre a cabeza deste e confesará sobre él todas as iniquidades e transgresións dos fillos de Israel en toda sorte de pecados, os depositará sobre a cabeza do macho cabrío e o enviará ao deserto, mediante un home preparado para o caso. O macho cabrío levará sobre a cara á terra deserta todas as iniquidades deles, e se lle deixará ceibe no deserto" (Lev. 16. 20,23).

⁶O Libro I de Henoc menciona a Azazel (Asael) entre os xefes do grupo de anoxos que, desobedecendo as ordes de Deus, conxuráronse para se mesturar coas fillas dos homes e enxendrar con elas (6,7). Sería ademais quen ensinaría aos homes a facer armas e a embelescar o seu corpo con xoias e afeites (8,1), polo que foi condenado a seren desterrado ao deserto de Dudael (10,4).

⁷Sobre o capítulo do profeta Amos no *Physiologus* véxase Baxter, R., Baxter, R., *Bestiaries and Their Users in the Middle Ages*, Sutton Publishing, Courtald Institute, London, 1998, pp. 57-58; para o capítulo do profeta Amos na versión máis antiga do *Physiologus*, versión Y, consúltase McCulloch., *Medieval Latin and French Bestiaries*, Florence, The University of North Carolina, 1960, pp. 80-81; para a versión B1 remitimos a Morini, L., *Bestiari Medievales*, Ed. Giulio Eincudi, Parma, 1987, pp. 84-85; véxase tamén, White, T.H., *The Book of Beasts*, London, 1954, pp. 119-200;

⁸Sobre este *Bestiario* e sobre os *Bestiarios* ingleses en xeral, véxase Hassig, D., *Medieval Bestiaries. Text, Image, Ideology*, Cambridge University Press, 1995, fig.13. A súa reprodución pode consultarse tamén en Voronova, T e Sterligov, A., *Manuscritos Iluminados de Europa Occidental. De los siglos VIII al XVI*, Ed. Parkstone Press/ Aurora Art Publishers, 1998, p. 232, fig. 292.

brazos un macho cabrún e que aparece representada nun dos ángulos do capitel da Catedral de Jaca que representa o Sacrificio de Isaac⁹(Fig.4). O paralelo

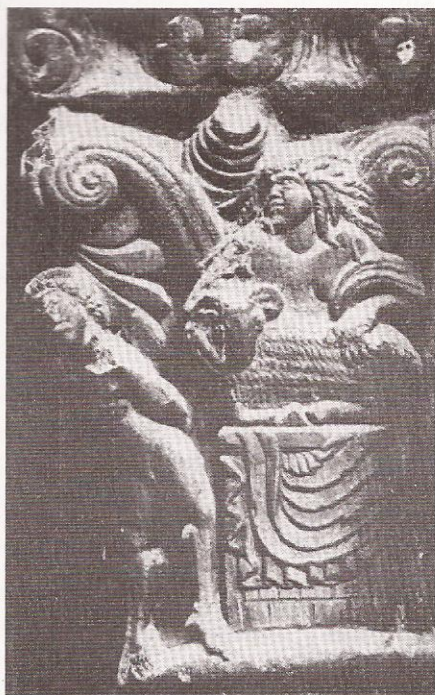

Fig. 4 - Sinagoga da catedral de Jaca

aducido por este historiador para confirmaren a súa proposta atópase nun manuscrito de orixe francés de mediados do século XII (Verdum, Bibliothèque de la Ville, MS 119) no que se representa á Igrexa e á Sinagoga, esta última semiespida e portando nas súas mans un macho cabrún¹⁰(Fig.5); unha iconografía moi semellante da Sinagoga pode verse noutros textos litúrxicos de finais do século XII. Nun dos capítulos do *Hortus Deliciarum*, unha extensa compilación enciclopédica debida á abadesa alsaciana Herrade de Hohenburg e datada entre os anos 1176 y 1196, ilústrase a imaxe da Sinagoga (Fig.6) portando nas súas mans a cabeza dun grande macho cabrún como atributo

(Pl.XXVI, fol. 150)¹¹. Atopámonos diante dunha tradición iconográfica que acadará singular fortuna sobre todo a partires da segunda metade do século XIII, e así permite constatalo a Sinagoga que se representa nunha das vidreiras do templo gótico de St. Elisabeth de Marburgo, construído entre os anos 1235 y 1285¹², ou a que figura nun baldaquino de madeira do altar da igrexa noruega de Aal, datado na segunda metade do século XII e conservado hoxe na

Fig. 5 - Sinagoga (Verdun, Bibliothèque de la Villa)

Universidade de Oldsaksamling, no que aparece semiespida, coa coroa caída e portando na súa man dereita a cabeza do animal, unha iconografía moi similar á dunha das táboas de madeira do coro da Catedral de Bremen, datada cara a finais do século XIV e comezos do XV¹³. Na ilustración que decora unha das letras iniciais dun *Gradual* de orixe alemana de finais do século XV conservado na Staatsbibliothek de Munich (Lat 23041, fol.181v^o), nunha composición moi semellante á do *Hortus Deliciarum*, a Sinagoga aparece cabalgando un asno, cos ollos vendados, a

⁹Moralejo Álvarez, S., "La Sculpture Romane de la Cathédrale de Jaca", *Les Cahiers de Saint Michel de Cuxa*, 10 de xuño de 1979, pp. 79-114, esp. 103-104, fig. 26.

¹⁰Reproducida por Panofsky, E., *Estudios sobre Iconología*, Alianza Editorial S.A, Madrid, 1962, pp. 154-155, fig. 79.

¹¹Straub, A. e Keller, G., *Herrade de Hohenburg. Hortus Deliciarum*, Société pour la Conservation de Monuments Historiques d'Alsace, Strasburg, 1876-1899, fig.28; Cames, G., *Allégories et Symboles dans L'Hortus Deliciarum*, Ed. G.J. Brill, Leiden, 1971, pp. 45-48, fig. 41. Véxase tamén sobre esta obra a edición de R. Green., *The Hortus Deliciarum of Herrad of Hohenbourg*, Londres, 1979.

¹²Sobre a cabra como atributo da Sinagoga, véxase Kirschbaum, E., *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, I, A-E, Roma, 1968, v. "Bock", pp. 315-316.

¹³Blumenkranz, B., *Le juif médiéval au miroir...*, p. 65, lám. 70, pp. 108-109, láms. 123-124.

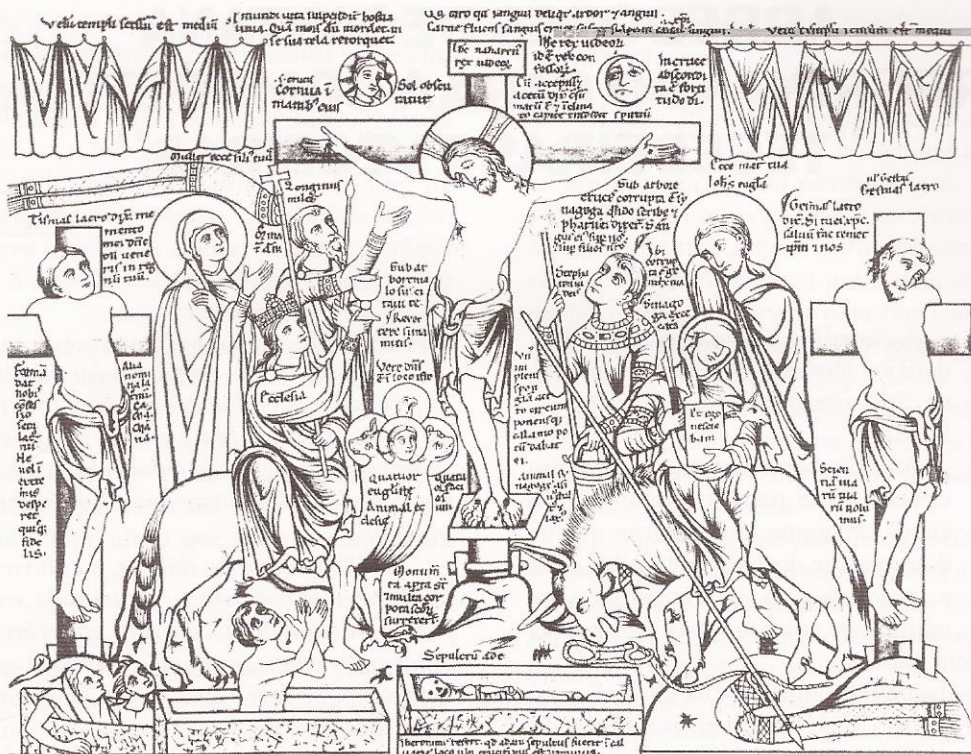

Fig. 6 - Hortus Deliciarum

lanza rota e unha grande cabeza de macho cabrún na súa man esquerda.

A representación do avaro enfrontándose a unha cabra non é só unha excepción no panorama galego da época: é tamén un tema pouco frecuente na arte medieval occidental, e aínda máis nun contexto como o de Ferreira de Pantón. Unha escena similar á ferreirense documéntase na portada setentrional de San Miguel de Estella (Navarra), realizada en torno ao último cuarto do século XII -cun programa iconográfico no que se mostra a elección dun contido temático tendente a manifestaren o rexeite da herexía-, inclúese, no lateral occidental da arquivolta exterior, a imaxe do xudeu levando na súa man dereita unha grande bolsa mentres que coa esquerda agarra polas patas un macho cabrún ¹⁴(Fig.7).

Xa que logo, o capitel de Ferreira de Pantón co tema da avaricia revélase coma unha das mostras máis

interesantes dun programa escultórico xeral centrado na idea da crítica dos vicios; nun programa no que subxace un valor discursivo de carácter exhortativo, concibido para cominar aos fieis que se achegaban ao templo a que fixesen un rigoroso exame de conciencia.

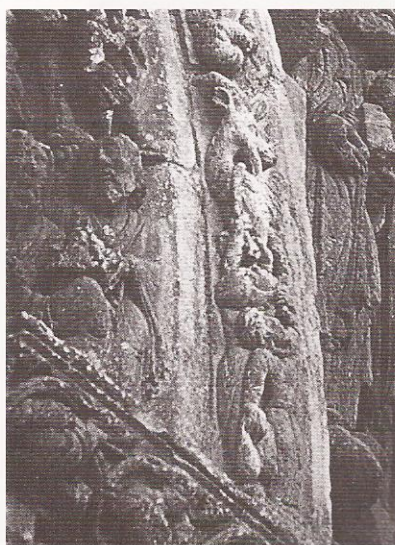

Fig. 7 - Detalle da portada setentrional de San Miguel de Estella (Navarra)

¹⁴Sobre esta portada, véxase Biurrun, T., *El arte románico en Navarra*, Pamplona, 1936, pp. 200-223; Lojendio, L.M., *Navarre Romane*, La-Pierre-qui-Vire, 1967, pp. 306-307, 317-321; Uranda, J.E e Iñiguez, F., *Arte medieval navarro*, Pamplona, 1973, II, pp. 206-207; III, pp. 15-158; IV, pp.65-66; Azcárate, J.M., "Sincretismo de la escultura románica navarra", *Príncipe de Viana*, nº 142-143, 1976, pp. 149-150; Martínez de Aguirre Aldaz, J.M., "La portada de San Miguel de Estella. Estudio Iconológico", *Príncipe de Viana*, 45, nº 173, 1984, pp. 439-461.

POR UN ERRO, NA PÁXINA 51 DA REVISTA AUNIOS Nº 5 NO ARTIGO DE TERESA MOURE PENA SOBRE "ORIXE E SIMBOLISMO DUN MITO: AS SEREAS", OS PÉS DE FOTO ESTÁN CAMBIADOS